

हिमाली संस्कृतिको इतिहासमा भोट-बर्मेली लिपिका कुरा

रिचर्ड इंग्लिश

सन् १९७७ को शरद् ऋतुमा म न्यू स्कूलमा मानवशास्त्रको विद्यार्थी थिएँ। मेरो संकायमा भाषा सम्बन्धी विभाग नै थिएन, नेपाली पढाउने विभागको त कुरै छान्दोँ। त्यसैले, केन्ट हलमा रहेको टेड रिकार्डीको अफिसको ठूलो ओकको ढोका ढक्ढक्याउन पुगेको थिएँ। टेडले मलाई स्वागत गरे। र, चाँडै नै कोलम्बिया विश्वविद्यालयका दक्षिण एशियाविद्हरूसँग संगत गर्न पाएकाले मलाई त्यो ठाउँ आफ्नै जस्तो लाग्न थाल्यो। त्यहाँको अनुभवले एउटा अनुसन्धानको योजना बन्यो। सोही क्रममा म न्यू योर्क पब्लिक लाइब्रेरीको ओरियन्टल रिडिङ रूमबाट लण्डनको इन्डिया अफिस लाइब्रेरी र त्यसपछि काठमाडौँस्थित महेशचन्द्र रेग्मीको *नेपाल प्रेस डाइजेस्ट*को अभिलेख संग्रहसम्म पुगेँ। अनि, पूर्वी नेपालको पहाडी भेग र पश्चिम बंगालको स्थलगत अध्ययन सकें।

अनुसन्धान सकेर फर्केपछि टेडले मलाई आफ्नो परियोजनामा काम दिए। त्यो परियोजना थियो—कोलम्बिया विश्वविद्यालयको दक्षिणी एशियाली इन्स्टिच्यूटमा रहेर टड लेविसका साथमा हिमालयको इतिहास र संस्कृति विषयमा विभिन्न पुस्तक तयार पार्ने। यसरी मैले दुई वर्ष लगाएर भेला गरेका सामग्रीको अर्थ लगाउने मौका टेडले मलाई दिए। यो आलेख त्यति बेलाकै अध्ययनको परिणाम हो। तर, दुःखको कुरा, सिद्धान्त निर्माण र प्रकाशन जस्ता प्राज्ञिक काम मेरो उस्तो रुचिको कुरा थिएनन्। त्यसैले, मैले चाँडै नै प्राज्ञिक काम छाडें। अफगानी शरणार्थीलाई सहयोग गर्ने कार्यक्रम चलाउन (र ओझेलमा परेको अर्को भाषा पार्शु सिक्न) पाकिस्तानको उत्तरपश्चिम सीमा-इलाका गएँ। त्यसैबाट अन्तर्राष्ट्रिय विकास सम्बन्धी मेरो “करिअर” प्रारम्भ भयो। त्यस यताका पच्चीस वर्षमा म धेरै पटक नेपाल आएर बसेको, काम गरेको छु। नेपाल, अनि यहाँका भाषा र संस्कृतिप्रति मेरो हृदयमा गहिरो र अविचल ममता जगाइदिएकोमा म टेडप्रति आभारी छु। ओझेलमा परेका भाषाबारे लेखिएको यो आलेख मार्फत संस्कृत, नेपाली र नेवारीका विद्वान् टेडको करिअरप्रति श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्न चाहन्छु।

सन् १९७० को दशकको अन्त्यतिर नेपालमा बसेर नेपालबारे अध्ययन गरिरहेका हामी थोरै मात्र विदेशीहरूले यहाँको भित्री बेचैनी र पीडा/वेदना—जसलाई आउँदो दुई

दशकभित्रै माओवादी विद्रोहको आगोले लपेट्नेवाला थियो—राप्ररी पर्गेल्ल, ठम्याउन सकेका थियौं। यो लम्बिएको द्रन्द्र र संकटबाट नेपाल कसरी तंग्रिएला भनेर हामी केहीले मात्र अनुमान गर्न सक्थ्यौं। सम्भवतः त्यो संघर्षको स्वाभाविक परिणति नेपालका थुप्रै अल्पसंख्यक जनजातिहरूको पहिचानको राजनीतीकरण र अन्ततः शाह वंशको पतन हुन्थ्यो होला, जुन भयो। हालै भएका यी परिवर्तनका केही छनक अलि पुरानो भए पनि यो आलेखले दिन्छ भन्ने ठान्छु।

***

नेपाल-सिक्किम हिमालयमा बोलिने धेरै भोट-बर्मेली भाषाका आफ्नै लिपि छन्। यी लिपिमध्ये नेवारी (हेर्नुहोस्, स्नेलग्रोभ सन् १९५७; लेविस सन् १९८४), लिम्बू (हेर्नुहोस्, क्याम्पबेल सन् १८५५; चेम्जोङ सन् १९६७; स्प्रिग सन् १९५९) र लेप्चा (हेर्नुहोस्, क्याम्पबेल सन् १८४२; मेनवेरिङ सन् १८७६; हाई सन् १९५९) भाषालाई अभिलेखबद्ध गर्ने काम केही हदसम्म भइसकेका छन्। भोट-बर्मेली भाषा, संस्कृति र इतिहास सम्बन्धी कोङ्ग्रीमा सुनुवार र “किरात” लिपिका केही पाठ छापिएका छन्। यस बाहेक, बान्तवा राई भाषाको लिखित रूपका थुप्रै पाठ/सामग्री मेरो संकलनमा छन्। ती पाठ मैले पूर्वी नेपालको भोजपुर जिल्लामा सन् १९७९–१९८० मा फिल्डवर्क गर्ने क्रममा संकलन गरेको थिएँ। दिक्तेलका चाम्लिङ लगायतका अरू राई भाषाका पनि आफ्ना लेखन परम्परा थिए, जो पछि गएर नष्ट भए भनिन्छ (साम्लिङ सन् १९८२)।^१

यी लिम्बू र राईका लिपिलाई समग्रमा “किराती” लिपि भन्ने गरिन्छ। किरात भन्नाले पूर्वी नेपालका राई, लिम्बू, याक्खा र सुनुवार जातिलाई बुझाउँछ, जसलाई “दश भाइ किरात” का सन्तान हुन् भनिन्छ (इंग्लिश सन् १९८३)। भाषाविद् आरके स्प्रिग भन्छन्, “किराती लिपिलाई देवनागरी, तिब्बती र लेप्चा लिपिसँग तुलना गर्दा किराती लिपि अरू लिपिसँग कुन अर्थमा समान देखिन्छ भने यसले स्वर (संकेत?) वर्णलाई “मोडिफायर” (रूपान्तरक) का रूपमा उपयोग गर्छ ... र लेख्य संकेत (चिह्न) नहुनु नै आफैमा स्वर संकेत (चिह्न) हुनु हो” (सन् १९५९ : ५९२)।

पूर्वी नेपाल र सिक्किम भेगमा धेरै भोट-बर्मेली भाषा/भाषिका प्रचलनमा छन्। उदाहरणका लागि, राईहरू कम्तीमा पनि एक दर्जन भाषा बोल्छन्, जुन एक-अर्काले बुझ्दैनन्। गोर्खा राज्यको विस्तारका बेला, शाह राज्य बलियो हुँदै जाँदा र उन्नाइसौं शताब्दीमा नेपालको पहाडी भेगका मानिसहरू दार्जिलिङ र सिक्किम बसाइँ सरेपछि

^१ जापानी भाषाविद् सुयेशी तोबा (सन् १९८३) ले संखुवासभा जिल्लाका खालिङ राईका धेरै पाठ प्रकाशित गरेका छन्, तर ती पाठ मैले देख्न पाएको छैन। त्यसैले, ती “मौलिक” हुन् वा खालिङ लिपिबाट अनुवाद गरिएका हुन्, भन्न सकिदैनँ।

पूर्वी पहाडी भेगभर भारोपेली नेपाली भाषा कामकाजी भाषा बन्यो (इंग्लिश सन् १९८३, १९८५; शेफर सन् १९५३, १९५५)। आजभोलि नेपाली भाषा पूर्वी हिमालयभर सञ्चार र व्यापारको प्रमुख भाषा भएको छ र कम्तीमा नेपालमा राजनीतिक प्रशासनको कामकाजको भाषा बनेको छ।

काठमाडौँ उपत्यकामा रहेका असंख्य धार्मिक र साहित्यिक ग्रन्थ नेवारी लिपिमा लेखिएका छन्। तर यो बाहेक अरू सबै भोट-बर्मेली लिपिको ठाउँ नेपालमा नेपाली, हिन्दी र संस्कृत भाषा लेखिने देवनागरी लिपिले र सिक्किमको हकमा देवनागरी र तिब्बती लिपिले लिएका छन्। लेख्य परम्परा भएका भनी चिनिएका अन्य भोट-बर्मेली भाषाका लिपिमा लेखिएका सामग्री अहिले थोरै मानिसले मात्र पढ्न सक्छन्। दुःखको कुरा, यस्तो लिपि पढ्न सक्ने मानिसको संख्या दिन परदिन घट्दैछ।

तैपनि, पूर्वी हिमालयमा बसोबास गरेका भोट-बर्मेली समूहको लिपिको अध्ययन मानवशास्त्रीय अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष रहिआएको छ। यो साक्षरतासँग सम्बन्धित कुरा होइन, र वास्तवमै भन्ने हो भने, भोट-बर्मेली भाषामा व्यापक साक्षरताको कुरा गर्नु मूलतः असान्दर्भिक हुन्छ। जीवन निर्वाह मात्र गर्ने खालको कृषि प्रणालीको प्रभुत्व भएको र नेपाली भाषामा समेत ३० प्रतिशत मात्र (सन् १९८० को आँकडा) मानिस साक्षर रहेको (सिक्किमका हकमा हिन्दी, नेपाली र तिब्बतीमा अझ कम) ठाउँमा भोट-बर्मेली भाषामा जनसंख्याको ठूलो हिस्सा साक्षर हुने सम्भावना उसै कम हुने भयो। तर, मूल कुरा के भने यी मौलिक लिपि, यी लिपिका अंश अथवा कुनै बेला यस्ता लिपिका पाठ थिए भन्ने साझा अवधारणा भोट-बर्मेली नृवंश इतिहास र जातीय पहिचानका महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन्। यी लिपिले लोक-इतिहास (फोल्क हिस्ट्री) को एउटा महत्त्वपूर्ण आयामलाई प्रतिनिधित्व गर्छन्। विलियम स्टर्टभ्यान्टले आफ्नो पुस्तक *एन्थ्रोपोलोजी, हिस्ट्री एन्ड एथ्नोहिस्ट्री* (सन् १९६६) मा लोक-इतिहासलाई विगत बारेको आम विश्वास (जुन सही वा गलत दुवै हुन सक्छ) भनेका छन्, जसले एकअर्का समूहका बीचमा हुने व्यवहारलाई निर्देशित गर्छ र त्यस्तो व्यवहारलाई सही ठहर्‍याउँछ।

राई, लिम्बू र लेप्चाका साझा परम्पराको हिस्सा रहेका यी लिपि भोट-बर्मेली सांस्कृतिक पहिचानका महत्त्वपूर्ण तत्त्व हुन्। यी मौलिक (इण्डिजिनस) लिपि नेपालमा भारोपेली संस्कृत परम्पराको प्रभुत्व र सिक्किममा तिब्बती संस्कृतिको प्रभुत्वका विरुद्धको प्रतीक सरह विकास भए, र त्यसरी नै केही हदसम्म चलनचल्तीमा रहे। यो मेरो मौलिक विचार (थेसिस) भने होइन। लायोनेल काप्लान (सन् १९७०) र रेक्स जोन्स (सन् १९७६) ले लिम्बूहरूको परम्परागत भूमिमा भएको हिन्दू अतिक्रमणलाई लिम्बूहरूले गरेको “सांस्कृतिक” प्रतिरोधलाई अभिलेखबद्ध गरेका छन् र त्यसलाई जातीय पुनर्उत्थानको रूपमा व्याख्या गरेका छन्। मैले यहाँ त्यो “एथ्नोग्राफिक” चासो या सरोकारलाई अझ

बृहत् बनाउन अरू छिमेकी समूहको प्रसंग थपेको छु र लोक-इतिहासको मूलभावमा प्रकाश पारेको छु, जसले यी तीनै ओटा समूहलाई जोडेजस्तो देखिन्छ ।

लेप्चा लिपि

सिक्किमी किंवदन्ती अनुसार सिक्किमका तेसा महाराज चग्दोर नामग्यालले लेप्चा लिपि आविष्कार गरेका हुन् । अठारौँ शताब्दीको शुरूका दशकमा नामग्यालले सिक्किममा शासन गरेका थिए (रिजले सन् १८९४) । लेप्चा भाषामा छापिएका प्रायः सबै पुस्तक—ती कम्तीमा पनि ५० ओटा छन्—तिब्बती बौद्ध पाठका अनुवाद हुन् । जस्तै, “टा-शीको इतिहासको किताब” (पद्मसम्भवको जीवनी), अथवा “शत्रु र भूतप्रेत (इभिल स्पिरिट्स) बाट बच्ने उपाय सम्बन्धी पुस्तक” । यिनलाई बौद्ध धर्म प्रचारक (मिशनरी) प्रकाशन भन्न सकिएला (सीगर र रिशेल सन् १९६७) । तर, बौद्ध धर्मग्रन्थ छान्ने काममा मात्र लेप्चा लिपि सीमित थिएन । सन् १८७६ मा भूतपूर्व बेलायती कर्मचारी लेफ्टिनेन्ट मेनवेरिडले बीस वर्षभन्दा बढी समय अध्ययन गरेर रोड (लेप्चा) भाषाको व्याकरण छापे । यस किताबको लागि चाहिने लिपिको टाइप (अथवा शिशाका अक्षर) कलकत्ताको ब्याप्टिस्ट मिशन प्रेसले तयार गरेको थियो । पछिल्ला दिनमा यही टाइप प्रयोग गरेर लेप्चा भाषामा बाइबलका विभिन्न संस्करण छापिए (हार्ह सन् १९५९) ।

सीगरले अभिलेखबद्ध गरेका कालिम्पोडको लेप्चा किंवदन्ती भने यसभन्दा फरक छ । यो किंवदन्ती अनुसार, सिक्किममा शासनारूढ पहिला लेप्चा राजा (तुर वे पा नो) का मन्त्रीले पन्ध्रौँ शताब्दीतिर लेप्चा लिपि आविष्कार गरेका हुन् । सत्रौँ शताब्दीको पहिलो आधा भागमा खामको पूर्वी प्रदेशबाट आएका कट्टर लामापन्थी तिब्बतीहरूले सिक्किममा कब्जा जमाएपछि तिनले लेप्चा भाषामा लेखिएका ऐतिहासिक विवरण, पौराणिक कथा, उपाख्यान, कानून, साहित्य, आदिका सबै पुस्तक भेला गरे, र जलाइदिए । ती पुस्तक/ग्रन्थ डढाउँदा निस्केको खरानी अग्ला डाँडाहरूमा लगेर हावामा उडाइदिए र ती डाँडामा लामा-गुम्बा बनाए । यस बाहेक, उनीहरूले लेप्चा (लेखक) हरूलाई लामा-ग्रन्थ लेप्चा भाषामा अनुवाद गर्न अह्वाए । लेप्चाहरूलाई ती अनूदित पुस्तक पढ्न लगाए, र अनि तिनलाई पवित्र ग्रन्थका रूपमा स्वीकार्न समेत बाध्य बनाए (सीगर र रिशेल सन् १९६७ : २८) । यस श्रुतिले लेप्चा संस्कृतिको खरानीमाथि बनाइएका बौद्ध गुम्बाहरूको धेरै शक्तिशाली चित्र प्रस्तुत गर्छ ।

बर्माको पगानका मोन शिलालेख (इन्स्क्रिप्सन्स) र उत्तरी बर्माका लोलो जातिले प्रयोग गर्ने लिपिसँग लेप्चा लिपि सँगको तुलनात्मक अध्ययन गर्दै भाषाविद् एरिक हार्ह (सन् १९५९) ले लेप्चाहरू चिनियाहरूका अधिनमा रहेका बेला लेप्चा लिपि आविष्कार

गरिएको तर्क गरेका छन् । उनका अनुसार पछि सिक्किमका तेस्त्रा महाराजाका पालामा यस लिपिलाई परिमार्जन गरेर तिब्बती लेखन-प्रकृतिको ढाँचामा ढालियो ।

लेप्चा लिपिको आविष्कारको कथासँग तिब्बतका पहिला राजा सन-चन-गम-पोले गरेको तिब्बती लिपिको आविष्कारको कथा मिल्दो-जुल्दो छ (स्नेलग्रोभ र रिचर्डसन सन् १९६८) । सन-चन-गम-पो र सिक्किमका तेस्त्रा महाराज दुवै ऐतिहासिक व्यक्तित्व हुन् (यद्यपि सन-चन-गम-पो सिक्किमका तेस्त्रा महाराजभन्दा झन्डै एक हजार वर्ष पहिलेका हुन्) । यी दुवैलाई प्रबुद्ध शासक मानिन्छ जसले बौद्ध मठ परम्परालाई अति उत्साहका साथ संरक्षण दिए र आफ्ना प्रजाको भाषामा धार्मिक ग्रन्थ अनुवाद गर्नका लागि ती भाषाका लिपि तयार गराएर बौद्ध धर्मको विस्तारमा सहयोग पुऱ्याए ।

लिम्बू लिपि

लिम्बू परम्पराको कुरा गर्दा, यसमा देवी शक्ति (डिभाइन एजेन्सी) को अलिबढी प्रगाढता र हिन्दूको स्पष्ट प्रभाव समेत पाउँछौं । *दि गजेटिअर अफ सिखिममा* रिज्ले (सन् १८९४ : ३६) ले उल्लेख गरेका लिम्बू किंवदन्ती अनुसार प्रागैतिहासिक लिम्बू पुरुष मुबुक वा माले चार ओटा भिनै ग्रन्थ अथवा वेद रचना गरे: १) श्याङवेद, २) अथरवेद, ३) यजुरवेद, र ४) रिक्तीवेद । अघिल्ला तीन वेद कागजमा लेखिएका थिए भने चौथो चाहिँ मृगको छालामा लेखिएको थियो । (यी हिन्दूका चार वेद साम, अथर्व, यजुर र रिग्वेद भएको स्पष्टै छ ।) मुबुक वा माका सन्तान छरिँदै जाँदा पछि यी ग्रन्थ हराए । लिम्बू किंवदन्ती अनुसार, केही समयपछि चार दाजुभाइ (मुबुक वा माका सन्तान) दक्षिणबाट लिम्बूवान अर्थात् अरुण नदीको पूर्व र टिष्टा नदीको पश्चिममा पर्ने नेपालको पहाडी भूभागमा बसाइँ सरे, जुन भूभागलाई लिम्बूहरू आफ्नो थात थलो मान्छन् । यसपछि अरू चार भाइ उत्तरपूर्वबाट लिम्बूवानमा बसाइँ सरे । यी दाजुभाइ क्रमशः काशी (वनारस) गोत्र र लहासा गोत्रका थिए । सबै लिम्बूहरू यी दुई गोत्रका सन्तान हुन् भनी विश्वास गरिन्छ ।

अठारौँ शताब्दीमा सिक्किममा बौद्ध धर्म विस्तार हुँदै गर्दा मुबुक वा माको पुनरोदय हुन्छ । त्यति बेला लिम्बूवानको ठूलो भाग सिक्किममा पर्थ्यो । लिम्बूका लोक नायक श्रीजंगा (सिरिजङ्गा) सँग सम्बन्धित किंवदन्ती यति बेलै शुरू भएजस्तो देखिन्छ (स्प्रीग सन् १९५९) । रिज्ले (सन् १८९४) ले लेखेका छन् : एक पटक श्रीजंगाले सपना देखे । सपनामा मुबुक वा मा आएर उनलाई कुनै निश्चित ठाउँको ढुंगामा लिम्बूको वेद कुँदिएको छ भनी बताए । श्रीजंगाले त्यो ढुंगा पत्ता लगाए र आफ्ना आठ जना अनुयायीहरूलाई त्यो पाठ पढेर सुनाए । त्यो नै अहिलेको लिम्बू लेखनी हो ।

रिज्लेका अनुसार, “याङ्गुपका दोर्जे लामा” भनेर पनि चिनिने श्रीजंगा बौद्ध भिक्षु थिए जो सिक्किमका महाराज र सिक्किमको पेमियोङ्चि गुम्बाका तिब्बती लामाद्वारा

मारिए। लिम्बूहरू आपसमा “एकीकृत” हुँदै र “भिन्न जातिका” बन्दै गएकाले सोबाट डराएर लामाहरूले उनलाई मारेका थिए (रिजले सन् १८९४ : ३७)।

सिक्किमको बौद्ध बिहार प्रथा, अनि आदिवासी किसानमाथि प्रभुत्व जमाउने एवं कृषि-कर उठाउने सम्बन्धमा विभिन्न बौद्ध बिहारबीच भएको चर्को खिचातानीको इतिहास हेर्दा (मिलर सन् १९५८) के अनुमान लगाउन सकिन्छ भने श्रीजंगा आफ्ना मत फैलाइरहेका चर्चित व्यक्तित्व थिए। उनलाई त्यत्तिकै छाडिदिँदा पेमियोड्ची गुम्बाका लामाहरूलाई लिम्बू जजमान गुम्ने, अनि जीवनवृत्ति नै जोखिममा पर्ने डर भयो। लिम्बूहरूको लेख्य परम्परालाई ब्युँझाउँदै र त्यसको अपनत्व ग्रहण गर्दै गएकाले लिम्बूहरूमाझ श्रीजंगा लोकप्रिय भए। स्थानीय परम्परामाथिको यस्तो आधिपत्य तिब्बती बौद्ध साधु गुरु रिम्पोछेले आफ्नो जादुइ कलाले आदिवासी धामीझाँक्री र तांत्रिकमाथि विजय हासिल गरेको किंवदन्तीसँग मिल्दोजुल्दो छ। खासमा यी किंवदन्तीहरू हिमालय सीमा क्षेत्रभर भएका बौद्ध-बोन अन्तर्घुलनका कथा हुन्।

सिक्किममा बौद्ध बिहारको विस्तार, यसका मिशनरी गतिविधि, र बिहारहरू के-कसरी स्थापना गरिए भन्नेबारे अलि विस्तृत रूपमा थाहा नहुञ्जेल माथिका कथा कोरा अनुमान मात्र हुन जान्छन्। यद्यपि, भाषाविद् स्प्रिग (सन् १९५९) र हार्ह (सन् १९५९) ले लिम्बू लिपिको अहिले बँचेको स्वरूपलाई चर्दोर नाम्यालले बनाएको भनिएको लेप्चा लिपिबाटै व्युत्पत्ति भएको मान्छन्।

लिम्बू संस्कृतिका सबैभन्दा प्रतिष्ठित इतिहासकार इमानसिं चेम्जोडले चाहिँ श्रीजंगाको अलि फरक किंवदन्ती भनेका छन्। उनका अनुसार, किराती राजाका सन्तान दरसन्तान र याङ्वारोक^२ का शासक श्रीजंगालाई उनकी इस्ट देवी तथा लिम्बूहरूकी विद्याकी देवी निसाम माडले कञ्जनजंघा हिमालको फेदीमा रहेको एउटा गुफामा आउन आदेश दिइन्। त्यहाँ उनले लिम्बू अक्षर कुँदिएका एउटा ढुंगा देखाइन्, र श्रीजंगालाई सो लिपि पढ्न तथा लेख्न सिकाइन्। यसरी सिकेको विद्या आफ्नो देशमा लगेर मानिसहरूलाई सिकाउन उनले अहाइन्। लिम्बूवानमा फर्केर श्रीजंगाले आफ्ना प्रजालाई सो “लिपि सिक्न” प्रोत्साहित गरे र “अनुशासनमा बस्न सिकाए” (चेम्जोड सन् १९६७, भाग २ : ५०)। श्रीजंगाले धेरै ग्रन्थ लेखेको विश्वास गरिन्छ, जसमध्येको एउटा *किरात काहुँ साप्ला* (किराती जनतालाई निर्देशन) लाई चेम्जोडले आफ्नो किताब *हिस्ट्री एन्ड कल्चर अफ द किरात पिपुल*मा संगृहित गरेका छन्। खासमा यो सूक्ति (वा नीतिवचन) संग्रह हो जसले अनुशासन, उपकार र सद्गुणबारे बताउँछ। उदाहरणका लागि, श्रीजंगाले लेखेका छन्: “पत्नी बुद्धिमान हुनेको लोग्ने समृद्ध हुन्छ” अथवा “काँध बराबरी भए मुढो उठाउन/बोक्न सकिन्छ” (अर्थात् एकापसमा सहयोग भएमा साझा लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ) [चेम्जोड सन् १९६७, भाग

^२ रिजलेले उनलाई याङ्गुपका दोर्जे लामा भनेको कुरा यहाँ स्मरणीय छ।

२ : ५५] । चेम्जोङको वर्णनमा पनि आफ्ना प्रजालाई पठनपाठन र साक्षरतातिर उन्मुख गराउने शासकको रूपमा श्रीजंगाको छवि पाइन्छ । लेप्चा र तिब्बती लिपिको उत्पत्ति सम्बन्धी किंवदन्तीसँग यो छवि मिल्दोजुल्दो छ ।

प्रकट हुने प्रसंग—खास गरी दैवी शक्तिले लिपि प्रकट गराएको प्रसंग—सत्य हाङ्मा आन्दोलनका सन्दर्भमा पनि दोहोरिन्छ । हिन्दू-विरोधी, लिम्बूको जातीय उत्थानको यो आन्दोलन लिम्बूवानमा सन् १९३० र १९४० को दशकमा चलेको थियो । किपट (प्रथा) भनिने लिम्बूको परम्परागत जमीन उपभोग/व्यवस्थापन प्रथा केन्द्रीय सरकारले उन्मूलन गर्न लागेको छ भन्ने हल्लाले गर्दा यो आन्दोलन मच्चिएको थियो । आफूलाई फाल्गुनन्द भन्ने अशिक्षित भूतपूर्व गोर्खा-सिपाहीले यो आन्दोलन हाँकेका थिए । उनले आफ्ना अनुयायीलाई “पुरानो लिम्बू रीतिथिति, खासगरी धर्म, मा फर्कन र लिम्बू भाषा मात्र बोल्न” आग्रह गरे (जोन्स सन् १९७६ : ७३) । यदि लिम्बूहरूले आफ्नो उपदेश मानेका खण्डमा हिन्दू आप्रवासीलाई लिम्बूवानबाट लखेट्न र आफ्नो मातृभूमि पुनः प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने उनको दाबी थियो ।

तर विडम्बना के छ भने फाल्गुनन्दले आफ्ना अनुयायीलाई उच्च जातिका हिन्दूका खानपान र अरू रीतिथिति अवलम्बन गर्न लगाए (अठमान्द सन् १९६६) । यो अलि अनौठो कुरा जस्तो लागे पनि असाधारणै चाहिँ होइन । “संस्कृताइजेशन” को प्रक्रियामा फसेका जातीय पुनर्उत्थान आन्दोलन (जस्तै, नेपालको तराईका थारू र पश्चिम बंगालका राजवंशी) हरूले यसै गर्ने गरेको पाइन्छ । उच्च जातिका आनीबानी नक्कल गर्दा बढी आफू आधुनिक र सभ्य हुने/भएको तिनले ठान्छन् । “पूर्वी नेपालमा संस्कृताइजेशन” शीर्षकको लेखमा रेक्स जोन्स (सन् १९७६) तर्क गर्छन् : (अरू कारणले नभए पनि) खानपान सम्बन्धी उच्च जातिका नियमहरू लिम्बू जातिले अपनाएकाले हिन्दू धर्मको प्रभाव लिम्बू संस्कृतिमा गहिरो गरी घुसेको देखाउँछ । र, सँगै यसले लिम्बूहरूको आफ्नो जातीयता हिन्दू जीवनशैलीमै समाहित तुल्याएको छ ।

फाल्गुनन्दसँग सम्बन्धित किंवदन्तीमा उनी आफ्ना एक जना चेलाका साथमा कसरी हिमाली इलाकामा घुम्दै थिए र त्यसक्रममा उनले एउटा झरना छेउमा किराती लिपिले ढाकिएको ठूलो ढुंगा भेटे भन्ने कुराको वर्णन पाइन्छ । सो किंवदन्ती अनुसार, उनले बाँसको जराबाट बनाइएको कलमले ती लिपि उतारे । तर, मैले थाहा पाएसम्म त्यसको प्रति अहिले पाइँदैन ।

सन् १९४६ मा फाल्गुनन्द परलोक भए, तर उनका अनुयायीहरूले राई र लिम्बू जातिमा साधु-सम्प्रदाय स्थापित गरे । उनका अनुयायीहरू नेपालको पूर्वी पहाडभर फैलिएका छन् (इंग्लिश सन् १९८३) । यो “लोक नायक” को अर्को उदाहरण हो, जसले आफूलाई लिम्बू संस्कृतिको जोदाहाको रूपमा स्थापित गर्न लिम्बू लेख्य परम्पराउपर दाबी गरे, यद्यपि

त्यो लिम्बू संस्कृति स्वयं भने हिन्दूको प्रभावमा परेर सुधार गरिएको थियो । जोन्स (सन् १९७६) जोड दिँदै भन्छन् : आम मानिसलाई फाल्गुनन्दको राजनीतिक विचारधारा—जुन आधारभूत रूपले हिन्दू-विरोधी र किपट-पक्षीय थियो—ले आकर्षित गरेको थियो, उनका धार्मिक उपदेशले होइन ।

किराती ग्रन्थ

लिम्बू लिपिमा अहिले भेटिएका ग्रन्थको संख्या सानो छ । आफू ब्रिटिश रेजिडेन्ट भई काठमाडौँमा बसेका बेला (सन् १८२०–१८३९) ब्रायन हजसनले लिम्बू लिपिका १४ ओटा पुस्तक भेला गरेका थिए, जुन अहिले इन्डिया अफिस लाइब्रेरी, लण्डनको हजसन संग्रहमा राखिएका छन् । आरके स्प्रिगले अरू पाँच ओटा पुस्तक भेटेका थिए । यी किताब लण्डनकै स्कूल अफ ओरियण्टल एन्ड अफ्रिकन स्टडिजमा राखिएका छन् (स्प्रिग सन् १९८३) । लिम्बू भाषामा थोरै मात्र ग्रन्थ पाइएका आधारमा लिम्बू लिपि सिक्ने र यस लिपिमा लेख्ने लिम्बू साहित्यकार थोरै थिए भन्न मिल्छ कि मिल्दैन भन्ने प्रश्नको जवाफ दिन गाह्रो छ । के चाहिँ भन्न सकिन्छ भने पहिले पनि लिम्बू लिपिमा पकड राख्ने (अथवा लेख्न-पढ्न जान्ने) धेरै थिएनन् ।

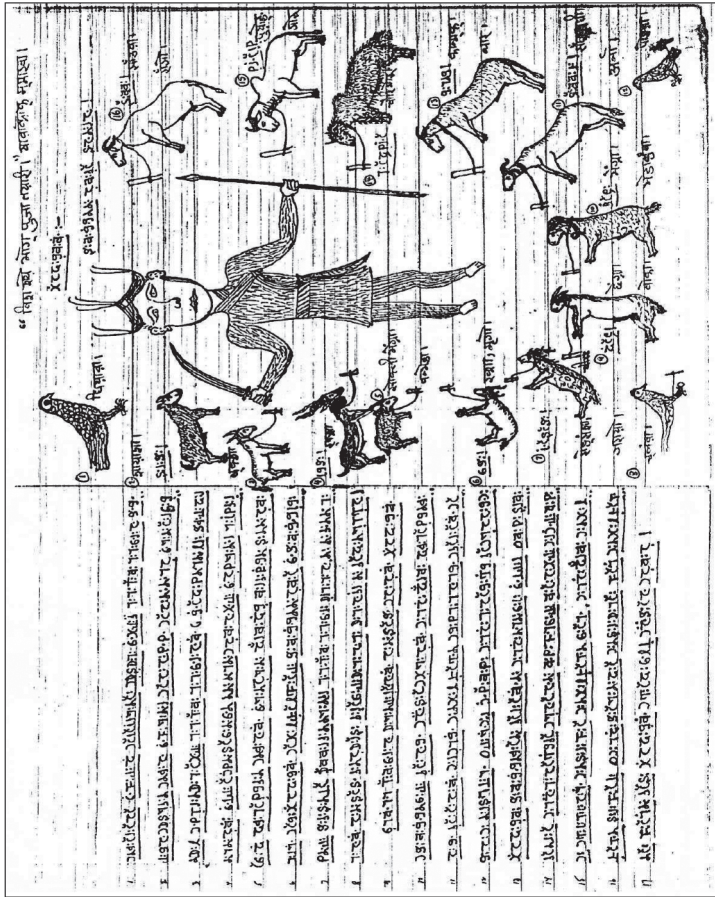
लिम्बू लिपिको प्रयोग सम्भवतः स्वयंसेवी सांस्कृतिक इतिहासकारहरूमा मात्र सीमित थियो । उनीहरू किंवदन्ती र वंशावलीहरू अभिलेखबद्ध गर्न यो लिपिको प्रयोग गर्थे । यस्ता मानिस मानवशास्त्रीका लागि जानकारीका विपूल भण्डार हुन् । ग्रियर्सनले आफ्नो *लिंग्विस्टिक सर्वे अफ इन्डियामा* लेखेका छन्, “[लिम्बू] इतिहास भोडसोली (अर्थात् वंशावली) भनिने पुस्तक लेखिएको बताइन्छ, जसका प्रतिहरू सप्यैभन्दा बुढा-पुराना परिवारमा राखिन्छ । गोरखाहरूले भेटेका खण्डमा यस्ता पुस्तक जलाइदिन्थे, किनकि ती संग्रह गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको थियो” (सन् १९६७ : २०२) ।

ग्रियर्सनले उल्लेख गरेका “गोरखा” चाहिँ राणा शासकहरू हुन् । आफूलाई हिन्दू धर्मका संरक्षक मान्ने राणाहरूले आफ्नो शासनकालमा व्यावहारिक रूपमा साक्षरतामा प्रतिबन्ध लगाएका थिए । मनुस्मृतिमा द्वीज बाहेक अरूलाई हिन्दूग्रन्थ (खास गरी वेद) पढ्न प्रतिबन्ध लगाइएको छ । सोही अनुरूप नेपालका गैर-हिन्दू र तल्लो जातिका रैतीहरूलाई देवनागरी लिपि पढ्न अथवा लेख्न रोक लगाइएको थियो । यसै गरी, भोट-बर्मेली समूह, विशेष गरी नेवारलाई आफ्नो भाषाको लिपिमा लेख्न पनि निषेध गरिएको थियो ।

मैले “व्यावहारिक रूप” ले प्रतिबन्ध लगाइएको भनी यहाँ किन जोड दिएको हुँ भने मैले थाहा पाएसम्म राणाकालमा साक्षरतामा प्रतिबन्ध लगाउने लिखित नियमै चाहिँ थिएन । तर राणाहरूले किराती लिपि उन्मूलन गर्ने अभियान चलाएका थिए भनी राई-लिम्बूका धेरै

ओटा समूहका लोक इतिहासले भन्छ। एक जना चाम्लिङ राईले बताए अनुसार, “त्यति बेला चाम्लिङहरू सबैभन्दा बढी सताइएका थिए।”

चित्र १ : के.पी. राईको किताबको एउटा पाना जहाँ बान्तवा लोकनायक हेछाखुवाले बली दिन गरेको तयारीबारे उल्लेख छ। यो “किराती” र देवनागरी लिपिमा लेखिएको छ। यो चित्रको छेउको पाना पूर्ण रूपमा किराती लिपिमा लेखिएको छ। हेछाखुवाले राणा कालका सुब्बाले लगाउने पोशाक लगाएका छन् (बोयड मिखायलोभ्स्की सँगको निजी वार्ता)। मेवाहाड राई बारेको मानवशास्त्रीय अध्ययनमा मार्टिन गेन्जले (सन् २०००) ले हेछाखुवाको जस्तै कथा उल्लेख गरेका छन्।

इमानसिंह चेम्जोडले सन् १९३७ मा कालिम्पोडमा लिम्बू भाषा स्कूल खोलेर लिम्बू लिपि/भाषा संरक्षण गर्ने प्रयास गरेका थिए । कालिम्पोड, दार्जिलिङ र गान्टोकमा किराती लिपिमा लिम्बू भाषाका धेरै ओटा प्रारम्भिक पुस्तक (वर्णमाला/पाठ्यपुस्तक) प्रकाशन कार्यमा उनी संलग्न रहे (स्प्रिग सन् १९५९) । लिम्बूवान र कालिम्पोडमा घुम्दा मैले धेरै जना लिम्बू शिक्षक, लिम्बू कर्मचारी र संस्कृति जोगाउन लागिपरेका लिम्बूहरूलाई भेटेको थिएँ, जो ती किताबहरूबारे जानकार थिए । तर मैले जति प्रयास गर्दा पनि ती कुनै किताब पाउन सकिनँ । किराती लिपिको पुनर्जागरण गर्ने प्रयास चेम्जोडसँगै मरेजस्तो देखिन्छ, यद्यपि लिम्बू भाषाका वर्णमालामा प्रयोग भएको आधुनिक लिपि फरर पढ्न र लेख्न जान्ने धेरै जना लिम्बू भेटेको स्प्रिगको दाबी छ ।

मसँग भएका किराती लिपिका पाठ भोजपुर जिल्लाका बान्तवा राईले लेखेका थिए (हेर्नुहोस्, चित्र १) । यी पाठ लेखिएको लिपि माथि उल्लेख भएका लिपिभन्दा धेरै फरक छ । यद्यपि, उनी यो “किराती लिपि” नै भएको दाबी गर्छन् । काठमाडौँमा एक जना चेपाङबाट उनले यो लिपि सिकेको उनको दाबी छ । तर, मैले जानेसम्म यो लिपि पढ्न र लेख्न जान्ने उनी मात्र थिए ।

निष्कर्ष

माथि उल्लिखित लिपि सम्बन्धी ज्ञान अनि त्यससँग सम्बन्धित लेखन प्रणाली अहिले लोप भए झैं ठानिएको छ : किराती लिपिका हकमा यसलाई दबाइयो अनि लेप्चा लिपिका हकमा यसलाई सहवरण (को-अप्ट) गरियो । यस्तो (हिन्दू/तिब्बती) सांस्कृतिक वर्चस्वले दमित समूहमा एउटा सामूहिक भाव जागृत गर्दछ; सामूहिक पहिचानको भावनालाई अझ सुदृढ बनाउँछ । त्यसैले पनि (धेरै अरू कारणमध्ये एक) पूर्वी नेपालका पहाडी भेग र पश्चिम बंगालका जातीय अल्पसंख्यक समुदाय आफूलाई प्रभुत्वशाली र मूलधारको भारो-आर्य संस्कृतिभन्दा फरक भएको ठान्छन् । त्यसैले, यो लिपि परम्परा एउटा साँचो लोक-इतिहास हो, अर्थात् यो विगत बारेको साझा अवधारणा हो जसका सहायताले मानिसहरू आफ्ना बारेमा थाहा पाउँछन् र अरूसँग सोही अनुरूप व्यवहार गर्छन् ।

धन्यवाद

यो लेख संस्कृत, नेपाली र नेवारीका विद्वान् प्राध्यापक थियोडोर (टेड) रिकार्डीको सम्मानमा प्रकाशित *सुचारुवाददेशिका* (लेविस र ओवेन्स सन् २०१४) मा संगृहित निबन्धको परिमार्जित स्वरूप हो । यो लेख तयार तथा प्रकाशन गर्न सहयोग गर्ने सोसल साइन्स बहाःका अध्यक्ष निर्मल मान तुलाधरलाई धन्यवाद दिन्छु । लेखको प्रारम्भिक अनुवाद गर्ने मोहन मैनाली र त्यसलाई थप परिमार्जन गर्ने लोकरञ्जन पराजुलीलाई पनि धन्यवाद छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अठमान्द । सन् १९६६ । *तपस्वी फाल्गुनन्दको जीवनी* । विराटनगर : पायोनियर प्रिन्टिङ प्रेस ।
साम्लिङ, बलाली । सन् १९८२ । चाम्लिङ राई : छोटी परिचय । टाइप स्क्रिप्ट ।
- Campbell, A. 1842. On the Literature and Origin of Certain Hill Tribes in Sikkim. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* XI: 4–5.
- Campbell, A. 1855. Note on the Limbu Alphabet of the Sikkim Himalaya. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* XXIV: 202–203.
- Caplan, Lionel. 1970. *Land and Social Change in East Nepal: A Study of Hindu-Tribal Relations*. Berkeley: University of California Press.
- Chemjong, Iman Singh. 1967. *History and Culture of the Kirat People*. Vol. I and II. Phidim: Tumeng Hang.
- English, Richard. 1983. *Gorkhali and Kiranti: Political Economy in the Eastern Hills of Nepal*. Ann Arbor: University Microfilms International.
- English, Richard. 1985. Himalayan State Formation and the Impact of British Rule in the Nineteenth Century. *Mountain Research and Development* 5(1): 61–78.
- Gaenszle, Martin. 2000. *Origins and Migrations: Kinship, Mythology and Ethnic Identity among the Mewahang Rai of East Nepal*. Kathmandu: Mandala Book Point.
- Grierson, George Abraham. 1967. *Linguistic Survey of India: Tibeto-Burman Family*. Vol. III, Part 1. New Delhi: Motilal Banarsidas.
- Haarh, Erik. 1959. The Lepcha Script. *Acta Orientalia* 24: 107–122.
- Jones, Rex L. 1976. Sanskritization in Eastern Nepal. *Ethnology* 15(1): 63–75.
- Lewis, Todd. 1984. *The Tuladhars of Kathmandu: A Study of Buddhist Tradition in a Newar Merchant Community*. Ann Arbor: University Microfilms International.
- Lewis, Todd and Bruce McCoy Owens, eds. 2014. *Sucāruvādadeśika: A Festschrift Honoring Professor Theodore Riccardi*. Kathmandu: Social Science Baha.
- Mainwaring, G.B. 1876. *A Grammar of the Rōng (Lepcha) Language, as It Exists in the Dorjeling and Sikim Hills*. Calcutta: Baptist Mission Press.

- Miller, B.D. 1958. *Lamas and Laymen: A Historico-Functional Study of the Secular Integration of Monastery and Community*. Ann Arbor: University Microfilms International.
- Risley, H.H. 1894. *The Gazetteer of Sikkim*. Calcutta: Bengal Secretariat Press.
- Shafer, Robert. 1953. East Himalayish. *Bulletin of the School for Oriental and Asian Studies* 15: 356–374.
- Shafer, Robert. 1955. Classification of the Sino-Tibetan Languages. *Word* 2: 94–111.
- Siiger, Halfdan and Jørgen Rischel. 1967. *The Lepchas: Culture and Religion of a Himalayan People*. Copenhagen: Gyldenal.
- Snellgrove, David L. 1957. *Buddhist Himālaya: Travels and Studies in Quest of the Origins and Nature of Tibetan Religion*. Oxford: Cassirer.
- Snellgrove, David L. and Hugh Richardson. 1968. *A Cultural History of Tibet*. Boulder, Colorado: Prajna Press.
- Sprigg, R.K. 1959. Limbu Books in Kiranti Script. In *Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses München*. Herbert Frank, ed., pp. 590–592. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Sprigg, R.K. 1983. Hooker's Expenses in Sikkim: An Early Lepcha Text. *Bulletin of the School for Oriental and Asian Studies* 46(2): 302–325.
- Sturtevant, William C. 1966. Anthropology, History, and Ethnohistory. *Ethnohistory* 13(2): 1–51.
- Toba, Sueyoshi. 1983. Khaling Texts. In *Yak 7*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.

लेखक परिचय

रिचर्ड इंग्लिशले न्यू योर्कस्थित न्यू स्कूल फर सोसल रिसर्चबाट मानवशास्त्रमा विद्यावारिधि गरेका छन् । भोजपुरका बान्तवा राईहरूमाथि उनले विद्यावारिधिको अनुसन्धान गरेका हुन् । ईमेल : drenglish51@gmail.com